

प्रकरण तिसरे

इतिहासाच्या अध्यापन पध्दती, शैक्षणिक साधने व
इतिहासाचा शिक्षक

३ (अ) अध्यापनाच्या पध्दती

- क) कथाकथन पध्दती
- ख) व्याख्यान पध्दती
- ग) चर्चा पध्दती
- घ) आधार पध्दती
- च) प्रकल्प पध्दती
- छ) पाठ्य पुस्तक पध्दती
- ज) प्रयोगशाळा पध्दती
- झ) कालखंड पध्दती

३ (आ) शैक्षणिक साधने

- क) फलक
- ख) नकाशे
- ग) चित्रे
- घ) वस्तुस्थ साधने
- च) आलेख आणि कालपट
- छ) प्राचीन मुद्रा

३ (इ) इतिहासाचा शिक्षक

- क) प्रास्ताविक
- ख) इतिहास अध्यापकाच्या अंगचे गुण
- ग) इतिहास शिक्षकाची सामाजिक बांधिलकी

३[अ] अध्यापनाच्या पध्दती:

क] कथाकथन पध्दती:- कथाकथन पध्दतीचा उपयोग इयत्ता तिसरी ते सातवीच्या मुलांना म्हणजे १२ वर्षांपर्यन्तच्या मुलांसाठी या पध्दतीचा वापर केला जातो. कारण ही पध्दतच गोष्टीस्य अस्ते. मनोरंजनात्मक, लांबलचक, गोष्टी लहान मुलांना आवडतात. परंतु माध्यमिक पातळीवर या पध्दतीचा वापर करता येत नाही. कारण अभ्यासक्रमाचे स्वस्व वेगळे अस्ते. अभ्यासक्रम विकसित झालेला अस्तो. प्रा. पारसनीस व धारकर यानी म्हटले आहे की,

"प्राथमिक पातळीवर या पध्दतीचा उपयोग करता येतो.

उदा. महाभारत, रामायण, इसापनीती, हितोपदेश, पंचतंत्र, पुराणे इत्यादी गोष्टी मुलांना मनोरंजक वाटतात. प्रत्यक्ष अध्यापनात या पध्दतीचा वापर करता येतो"?

धोर पुरुष, धर्म सत्थापक, समाज सुधारक, संशोधक महापुरुषाचे चरित्र मुलांना गोष्टी स्माने सांगता येते. असे इतिहासातील प्रसंग मुलांना सांगितल्यास अध्यापन परिणामकारक होते. घटक चांगला समजतो. शिकंदर व पुरु यांची लढाई, कोटाण्याचा सिंहगड कसा झाला, बाजी प्रभुने लढविली पावनखिंड, शाहिस्तेखानाचा प्रसंग, शिवाजीची आग्रयाहून सूटका इत्यादी घटक मुलांना गोष्टी स्माने सांगता येतात. मात्र वर्गात गोष्ट सांगत अस्ताना ती सोपी असली पाहिजे.

ख] व्याख्यान पध्दती:- श्रोत्यांना किंवा मुलांना प्रश्न न विचारता खाद्या विषयाचे मौखिक रीतीने विवेचन करणे म्हणजे व्याख्यान देणे होय. या पध्दतीचा अवलंब महाविद्यालयीन व पातळीवर आणि तार्किक तभा मधून केला जातो. व्याख्यान पध्दती ही परिणामकारक समजली जाते. कारण प्राचीन काळापासून लोकशिक्षणाकरिता

या पध्दतीचा वापर होत आलेला आहे. वास्तविक पाहता विद्यार्थी आणि शिक्षक सजीव घटक असतात. ते कल्पनांचे आणि विचारांचे आदान प्रदान करू शकतात. विद्यार्थी आपल्या शाळा शिक्षकांना विचारू शकतात. त्यांच्या शाळांचे निरसन ते अगदी चांगल्या प्रकारे करू शकतात. व्याख्यान पध्दतीचे महत्त्व श्री पत्की यांनी स्पष्ट केले आहे.

"व्याख्यान रूढताना विद्यार्थ्यांची श्रवणेंद्रिये कार्य प्रवृत्त असतात. शिक्षक व्याख्यान देताना अनेक उदाहरणे देवून इतरक्या कलात्मकरितीने व्याख्यान वठवतो की आपले विद्यार्थी त्याच्या भावी जीवनात चांगले व्कते आणि श्रोते बनवता येतात". २

व्याख्यान पध्दतीही परिपक्व व समजदार विद्यार्थ्यांना फयदेशीर असते म्हणून या पध्दतीचा उपयोग महाविद्यालयीन पातळीवर करता येतो. कारण प्राथमिक व माध्यमिक पातळीवर विद्यार्थ्यांची बौद्धिक क्षमता कमी असल्यामुळे या पध्दतीचा वापर करता येत नाही.

ग) चर्चा पध्दती:-

कथाकथन पध्दतीने विद्यार्थ्यांचे मनोरंजन होते. व्याख्यान पध्दतीने विद्यार्थ्यांना कमीत कमी वेळात अधिकाधिक माहिती पुरवली जाते. पण या दोन्ही पध्दतीत शिक्षक क्रियाशील असतो. विद्यार्थी निष्क्रिय असतात. हा दोष नाहीता करण्यासाठी चर्चा पध्दती वापरली जाते. जोपर्यन्त विद्यार्थी अध्ययन अध्यापनक्रियेत सहभागी होत नाहीत तो पर्यन्त अध्यापन प्रभावी, उपयुक्त ठरू शकत नाही. म्हणजेच शिक्षकाची अध्यापनाची क्रिया वर्गातील मुला बरोबर चर्चा यावर आधारलेली असावी, त्यामुळे बुध्दीला चालना मिळते. शिक्षकाप्रमाणे विद्यार्थी सक्रीय बनतात. चर्चा पध्दतीचे महत्त्व श्री बेदरकर यांनी स्पष्ट केले आहे.

"वर्गात या पध्दतीने अध्यापन करताना अधून मधून शिक्षकाने मुलांना प्रश्न विचारावेत म्हणजे चर्चेतून आकलन झालेल्या भागावर

मुले निश्चित उत्तरे देऊ शकतात. ही प्रश्नोत्तरे मुलांच्या बुद्धीला चालना देणारी अस्तात."३

उदा. अकबराचे मोठेपणा कशात होते. बौद्धधर्माचा उदय का झाला, यज्ञ योगातील लोक हिंसेला कंटाळले म्हणून संयुक्त राष्ट्रसंघटना का निघाली, मानव संहार टाळण्यासाठी भारताने निर्धर्मी राज्याच्या स्वीकार का केला. भारतात सर्व धर्मीयांना मानाने जगता यावे म्हणून मराठी सत्तेचा -हास का झाला इत्यादी घटकांचे चर्चा पध्दतीने अध्यापन करता येते. मात्र माहित नसलेल्या प्रश्नाचे उत्तर शिध्दाने सांगावे. यामुळे मुलांच्या विचार शक्तीला ह्या पध्दतीने चालना देता येते. या पध्दतीला महत्त्वाचे स्थान इतिहास अध्यापनात दिले जाते.

घ) आधार पध्दती:-

इतिहासाच्या अध्यापनात आधार पध्दती ही क्रांतीकारक पध्दती आहे. कारण इतिहासकार मूळ कागदपत्रांच्या आधारे इतिहास लिहित असतात. लेख, ऐतिहासिक घडामोडींची माहिती लिहित अस्तांना कागदपत्राची पाहाणी करून त्याची छाननी करून मगच इतिहासाचे लिखाण करत असतो. आधुनिक काळात कागदावर व प्राचीन काळात तांब्याच्या पत्र्यावर किंवा दगडावर बिडिलेले किंवा कोरलेले लेख ही इतिहासाची प्रमुख साधने होत. इतिहासकार अवेशाघ वस्तु व पुरावे आधारभूत साधने मानून इतिहासाची रचना करतो ती इतिहासाची साहित्य सामुग्री ठरते. श्री पत्की लिहीतात.

"प्राचीन कालीन भांडी, अलंकार, खेळणी, अक्षरे, हत्यारे, मूर्ती नाणी, ताम्रपट सनदा, दैनंदिनी आज्ञापत्रे, प्रवास वृत्तान्त, आत्मवृत्तान्त, चरित्रे, दंतकथा, जुने किल्ले, राजवाडे, शिलालेख, स्तंभलेख मंदिरे, घाट, इत्यादी इतिहासकालीन वस्तु यांचा आधार म्हणून उपयोग केला जातो."४

सामाजिक आचार, चालीरीती, परंपरा यांचा समावेश इतिहासातमध्ये होतो. या साधनांचा उपयोग अध्यापनात केल्यास भूतकाळाचे दर्शन विद्यार्थ्यांना घडवता येते. यामुळे अध्यापन वस्तुनिष्ठ आणि अर्थपूर्ण बनते. आधार पध्दती हे एक इतिहासाचे अथवा ज्ञान साधनेचे साधन आहे, साध्य नव्हे. इतिहासातील महापुरुषा विषयी माहिती सांगताना अनेक आधारांचा उपयोग करता येतो. वर्गात प्रत्यक्ष आधारांचा वापर केल्यामुळे अध्यापन चांगले होते.

च) प्रकल्प पध्दती:-

प्रकल्प पध्दती अमेरिकन शिक्षण तज्ज्ञ जॉन ड्यूई यांनी अमेरिकेत प्रथम राबवली.

"शिक्षणाचे ध्येय आणि ठरवणे चुकीचे आहे. मुलांना स्वतःच्या उपजत बुद्धीप्रमाणे व अंतस्थ स्फूर्ती प्रमाणे काम करण्यास स्वातंत्र्य द्यावे व तसेच त्यांना वातावरण पुरवावे. त्याला सुचेल तो उद्योग शिक्षकाच्या मार्गदर्शनाखाली करू द्यावे. यावरूनच रखादी कृती करत असताना त्याला जे मिळेल तेच शिक्षण होय."

शिक्षणातूनच योजना पध्दती मुख्यतः अंगीकारली गेली. या पध्दतीमध्ये वैयक्तिक व सामुदायिक कार्य चालते.

किल पॅट्रीक यांच्या मते -

"योजना पध्दती म्हणजे सामाजिक पर्यावरणात केलेली मनःपूर्वक व हेतुपूर्ण कृती अथवा उपक्रम होय." ५

शिक्षणात विविधता आणण्यासाठी, मुलांच्या कृतीला चालना देण्यासाठी या योजना पध्दतीचा वापर केला जातो. या पध्दतीचा वापर करताना शिक्षकाने व्यवसायाचे उद्दिष्ट स्पष्ट करावे. मुलांना रखाद्या व्यवसायाचा आरंभ व शीकत कसा करावा याचे मार्गदर्शन शिक्षकाने करणे

आवश्यक आहे. या पध्दतीने इतिहासातील अनेक प्रकल्प तयार करता येतात. उदा. सिंधू संस्कृतीचे दर्शन, मोगलकाळीन शिल्प, मराठेकालीन किल्ले, १८५७ चा संग्राम, पंचवार्षिक योजना, संयुक्त राष्ट्रसंघटना इत्यादी प्रकल्प या पध्दतीने तयार करता येतात. या पध्दतीने विद्यार्थी स्वतः अध्यापन करतात म्हणून इतिहासामध्ये या पध्दतीत महत्त्वाचे स्थान आहे.

छ] पाठ्यपुस्तक पध्दती:-

शाळेतील प्रत्येक वर्गाचा प्रत्येक विषयासाठी रखादे क्रमिक पुस्तक नेमलेले असते. त्या वर्गाचा तो विषय त्या पुस्तकात मांडलेला असतो. यात पाठ्यपुस्तक पध्दती असे म्हणातात. पाठ्यपुस्तकातून जितका अभ्यास मुले करतील तितकी त्यांची तयारी चांगली होते. अमेरिकेत प्रामुख्याने पाठ्यपुस्तकाचा उपयोग इतिहासाच्या अध्यापनात केला जातो. युरोप मध्ये याच्या उलट प्रकार आहे. भारतीय शिक्षण पध्दतीमध्ये देखील क्रमिक पुस्तकाला महत्त्वाचे स्थान आहे. शिक्षकांना अध्यापनाची दिशा व मर्यादा पाठ्यपुस्तकामुळे मिळते. तर विद्यार्थ्यांना आपल्या विषयाची बिनचूक माहिती त्यात मिळते. क्रमिक पुस्तकाच्या साहाय्याने प्रकरणातील मुख्य मुद्द्याचे स्पष्टीकरण करणे, पुस्तकातील आशय आकलन झाला आहे का याचे प्रत्यक्ष प्रकरणातील शोषटी दिलेल्या प्रश्नांशीच्या साहाय्याने तपासून पाहणे आणि घटनांचा परस्पर संबंध व परिणाम विद्यार्थ्यांच्या लक्षात आणून देणे इत्यादी गोष्टी या पध्दतीमुळे स्पष्ट करता येतात.

"पाठ्यपुस्तक पध्दतीमध्ये मुलांची आणि शिक्षकांची ज्ञानेंद्रिये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात म्हणून वर्गात अध्यापन करताना किंवा घरी वाचनासाठी प्रत्येक विद्यार्थ्याजवळ पाठ्यपुस्तक असणे महत्त्वाचे ठरते." ६

शिक्षकांनी दिलेले ज्ञान विद्यार्थ्यांच्या मनात बिंबवण्यासाठी क्रमिक पुस्तक उपयोगी पडते.

कृमिक पुस्तकामुळे महत्त्वाच्या घटना, इ.स., आलेख, आकृत्या, नकाशे, चित्रे, कालपट याची माहिती शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांना मिळते म्हणून पाठ्यपुस्तक पध्दती विद्यार्थी व शिक्षकांना उपयोगी आहे.

ज) प्रयोगशाळा पध्दती:-

डाल्टन पध्दती अमेरिकेतील मिस हेलेन पार्कहस्ट या स्त्रीने सुरु केली. डाल्टन शहरात या पध्दतीचा प्रथम उपयोग करण्यात आला म्हणून हिला डाल्टन पध्दती असे म्हणतात. याच पध्दतीला प्रयोगशाळा पध्दती असेही म्हणतात. या पध्दतीनुसार संपूर्ण वर्षाचा प्रत्येक विषयाचा अभ्यासक्रम ठरवून त्याची महिनावार विभागणी केलेली असते. प्रत्येक महिन्याच्या पत्रकावर किती अभ्यास करावयाचा आणि त्यावरील प्रश्न त्या शिवाय ही माहिती कोठून कोठून मिळवावयाची हे सांगितले जाते.

इतिहास विषयाच्या अभ्यासक्रमात नकाशे, कालपट, चित्रे, याचा उल्लेख केलेला असतो. शिक्षक फक्त मार्गदर्शनाचे काम करतो. अध्यापनाचे काम करत नाही. या पध्दतीत वेळापत्रकाचे बंधन नसल्यामुळे मुले आवश्यक असलेला वेळ वेळ बसू शकतात. हुरार मुले आपले काम संपवून दुस-या विषयाचा अभ्यास याच पध्दतीने करण्याच्या तयारीला लागतात. त्यामुळे रखाटा विषय किती वेळ अभ्यासावा हे विद्यार्थ्यांच्या मर्जीवर असते.

"स्वतःच्या प्रयत्नाने ज्ञान मिळवण्याची सवय होते. हुरार आणि मॅट मुलाला आपल्या बुद्धीच्या प्रमाणे विषय संपवता येतो. रखाटा विषयात आवड असलेल्या मुलांना तो विषय संपवून उर्वरित वेळ कच्या विषयासाठी देता येतो. विषयाच्या ज्ञानाची खोली वाढते. सर्व महत्त्वाच्या प्रश्नांची जुळवणी कशी करावी व उत्तरांची जुळवणी कशी करावी हे त्याचे त्याला समजू लागते."७

झ] कालखंड पध्दती:-

"प्रेच तत्त्वज्ञा एसो म्हणातो की, "लहान मुलांना नैसर्गिक पध्दतीने शिकू द्या" म्हणाजे इतिहासाच्या घटना मागे पुढे न करता ज्या कालक्रमाने घडत गेल्या त्याक्रमाने विद्यार्थ्यांना शिकवाव्यात असा या पध्दतीचा अर्थ आहे. कालानुक्रम अथवा कालखंड हा केवळ या पध्दतीचाच नव्हे तर इतिहासाचा कणा आहे."८

इतिहासाचे स्कूना कालखंड किती असावेत या बाबतीत ठराविक नियम अस्तित्वात नाहीत. पूर्वी प्राचीन, मध्ययुगीन आणि अर्वाचीन ही कालानुक्रमे विभागणी स्ट होती. परंतु इतिहासाचा जस जसा ज्ञान विस्तार वाढत गेला तसा अतिप्राचीन, मध्ययुगीन, अर्वाचीन आणि आधुनिक अशी पंच कालखंड पध्दती अस्तित्वात आली. कालानुक्रम इतिहासाचे एक अंग आहे. इतिहासामध्ये सुसुत्रता आणण्यासाठी ती केवळ एक सोय आहे. कालानुक्रमाचा भंग झाला म्हणाजे कणा तुटलेल्या शरीराप्रमाणे इतिहासाचा गोळा मोठा झाल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून मुलांना इतिहास जसा घडला तसा शिकवावा. यामुळे या पध्दतीचा उपयोग विद्यार्थी व शिक्षकांना होतो. तसेच संशोधकांना शोध घेण्यासही पध्दती उपयोगी पडते. सामाजाला त्यापासून बोध घेता येतो.

३ [आ] शोधनिक साधने:-

क) फलक:

"इतिहास शिक्षकाचे भाषेवर प्रभुत्व असाव्यात पाहिजे. भाषेबरोबरच शिक्षकाने लेखन कौशल्यही आत्मसात केले पाहिजे. वर्गातील खु फळा हा शिक्षकाचा अध्यापनातील आत्माच होय". ९ गं.भा. निरंतर यांनी फलकाचे महत्त्व योग्य शब्दात व्यक्त केले आहे.

इतिहासाचे अध्यापन करताना ऐतिहासिक व्यक्तीची नावे, त्याच्या सनावळ्या, स्थळ आणि निर्देश, रेखाचित्रे, आणि आलेख इत्यादी गोष्टी काढणे आवश्यक आहे. मुख्य मुददे, पोट मुददे पाहून सुबक, सुंदर आणि वळणादार अक्षरात फळ्यावर लिहावेत. म्हणजे अध्यापन चांगले होते. फलकावर महत्वाच्या घटना लिहिण्यास विद्यार्थ्यांना महत्त्वाच्या घटनांचे ज्ञान मिळते.

मुलांनी फळ्यावरचा सारांश आणि मुददे यांचे टिपण आपल्या लेखन वहीत काळजीपूर्वक लिहून घेतले पाहिजे. इतिहासाचे अध्यापन जेव्हा शिक्षक क्लास स्थाने करतात तेव्हा विद्यार्थी कंटाळतात. अशा वेळी मुलांच्या बुद्धीला स्फूर्ती मिळावी म्हणून, काही नाविन्य वाटावे म्हणून ज्यामुळे विद्यार्थी आसक्त झटकून उत्साहाने पुन्हा शिकण्यासाठी प्रवृत्त होतो. यासाठी फलक लेखनाचे महत्त्व अध्यापनात महत्त्वाचे आहे.

ख) नकाशे :-

इतिहासात स्थळज्ञानाचा प्रश्न भूगोला इतकाच महत्त्वाचा आहे. कारण इतिहासातील राज्यांचा, साम्राज्यांचा विस्तार, लढाया, त्यांच्या राजधान्या ह्या गोष्टी समजण्यास नकाशे अत्यंत महत्त्वाचे असे साधन आहे. मोगल, मराठी, ब्रिटिश आणि आजचा भारत या निरनिराळ्या कालखंडात भारतातील प्रांतांची विभागणी त्या त्या काळातील राज्यांनी आपल्या सोयीनुसार केली होती. याचा अभ्यास करण्यासाठी त्या त्या काळातील ऐतिहासिक नकाशे हेच उपयोगी पडतील. ऐतिहासिक स्थळे, शहरे, निरनिराळ्या राज्यांचे आराखडे, त्यातील प्रेक्षणीय इमारती, किल्ले, होऊन गेलेली युद्धभूमी इत्यादींचे ज्ञान नकाशाद्वारा मुलांना देता येते.

"वास्तविक पाहता इतिहासाच्या नकाशात त्या त्या देशातील बोलल्या जाणा-या भाषा, प्राचीन काळातील

धार्मिक स्थळे, समकालीन राजवंश इत्यादी माहिती
असल्यास मुलांच्या दृष्टीने हे नकाशे उपयुक्त ठरतात." १०

मुलांना वरील बाबींचे ज्ञान मिळण्यासाठी व त्यांच्या स्मरणात
राहाण्यासाठी देशाचे अथवा राज्याचे नकाशे पुरवावेत व त्यात मुलांना
ऐतिहासिक स्थळे, राजधान्या, किल्ले, इत्यादी गोष्टी भरण्यास
सांगितल्यास त्यांचे ज्ञान पक्के होते. यासाठी नकाशा हे अध्यापनाचे
महत्वाचे असे साधन आहे.

ग] चित्रे:-

ज्या वस्तू प्रत्यक्ष दाखवणे शक्य नसते त्यांची चित्रे पाठ्यात
दाखवण्यासाठी उपयोगी पडतात. ऐतिहासिक पुरुषांची अथवा राजाची
चित्रे मुलांना दाखवणे आवश्यक असते. मोगलकालीन बाबर, हुमायुन,
अकबर, शाहाजान, औरंगजेब, मराठे कालीन छत्रपती शिवाजी महाराज,
शाहू महाराज, पेशवे काळातील माधवराव पेशवे, बाजीराव पेशवे,
ब्रिटीश काळातील राज्यकर्ते इत्यादींची चित्रे शाळेत असेणे आवश्यक आहे.
त्यांच्या चित्रावरून मुलांना बरीच माहिती देता येते. उदा. शिवाजीचा
वेष्ट, कमरेला असलेली तलवार, भगवान बुद्धाच्या चेहऱ्यावरील असलेले आंगळे
वेगळे तेज आणि संपूर्ण जगाला वेढोवेढी ज्ञानाचा संदेश देणारे गौतमबुद्ध
अशी चित्रे दाखवल्यास मुलांच्या मनावर परिणाम होतो व अध्यापन
चांगले होते. शां. दा. चितळे लिहितात.

"शाळकाने सद्या वस्तूचे अथवा चित्राचे नुस्ते वर्णन
करणारेकरी त्यांची चित्रे मुलांना दाखवल्यास त्या
वस्तूचे अथवा चित्राचे वरील सर्व प्रश्नांची उत्तरे विद्यार्थी
आपोआप देतात. स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास क्रमवार
चित्र स्पष्टाने दाखवल्यास अथवा मोगलकालीन राज्य,
मराठेकालीन राज्य, त्यांचे चित्र क्रमवार पध्दतीने

दाखवल्यास मुलांना ऐतिहासिक प्रसंगाचे ज्ञान
पक्के होते. त्यांच्या स्मरणात कायम राहाते."११

उदा. अकबराची नवरत्ने, सन १२१५ ची मॅगनाकार्ट मोठी सनद, राजा
जॉन सही करते वेळेस घेतलेले चित्र मुले बारकाईने पाहून त्यावरील प्रश्नांची
उत्तरे तमर्कपणो देतात.

चित्रांचे महत्त्व इतिहासातमध्ये फार महत्वाचे आहे. कारण
अध्यापनात प्रत्यक्ष ज्या वस्तू दाखवता येत नाहीत त्यांच्या प्रतिकृती
दाखवण्यात विद्यार्थ्यांसमोर प्रत्यक्ष प्रसंग निर्माण करता येतो.

घ] वस्तुस्य साधने:-

वस्तुस्य साधने विविध प्रकारची आहेत. त्या अनुषंगाने प्राचीन
काळातला इतिहास त्या वेळेचे लोक जीवन यावर प्रकाश टाकता येतो. अशा
प्रकारच्या वस्तुस्य साधनाचा साठा शासनाने जपून ठेवला आहे. त्यात
निरनिराळ्या काळातील नाणी, हत्यारे, चिलखी, भांडी, मूर्ती, खेळणी,
दागीने, इत्यादी प्रकारच्या अस्तात. अशा प्रकारची साधने वस्तुसंग्रहालयात
पाहावयास मिळतात. उदा. तोफा, वाघनखे, चिलखत, याचाही समावेश
होतो. आज या साहित्याचा वापर जरी होत नसता तरी आपल्या
पूर्वजांनी याचा वापर केला होता. म्हणून याची जपवणूक करणे आवश्यक
आहे. अशा प्रकारच्या वस्तू व इतर साधने मोहोंजोदाडोच्या उत्खननात
सापडली आहेत. त्या साधनावरून त्या काळाची संस्कृती व लोक जीवन
किती सुधारलेले होते व त्यांचा काळ कोणता असावा याचा अंदाज बांधण्यास
मदत होते. याबाबत श्री. ओतुरकर स्पष्ट करतात की,

"या वस्तुस्य साधनामध्ये ऐतिहासिक किल्ले, वाडे, मंदिरे,
कोरीव लेण्या, स्तंभ, स्तूप, इत्यादी आढळतात.

इतिहासाच्या शिक्षकांनी सवली आयोजित करून साधनाचा
प्रत्यक्ष परिचय करून दिल्यास त्यांच्या स्मरणात या गोष्टी
कायम राहातात."१२

या सच्युत्स साधनामध्ये अनेक प्रकारचे किल्ले दाखवता येतात. उदा. समुद्र काठचे, डोंगरावरचे, सपाट जमिनीवरचे या किल्यांची पहाणी केल्यास खंदक, बुस्र, चोरवाटा, भुयार इत्यादी माहिती दाखवता येते. पूर्वी यांना महत्वाचे स्थान दिले गेले होते. पूर्वी युद्धात घोडदळ, पायदळ, उंटदळ, हत्तीदळ इत्यादी प्राण्यांचा उपयोग केला जात असे. यावरून साधनात कसा बदल होत गेला याची माहिती देता येते.

च) आलेख आणि कालपट:-

विस्तृत विषय थोड्या जागेत स्पष्ट करून दाखवण्याची कला म्हणजे आलेख. आलेखाच्या साहाय्याने इतिहास, भूगोल, गणित, शास्त्र, यातील प्रसंगाची नोंद करता येते. रखाद्या राज्याच्या सत्ता विस्ताराचा आलेख काढावयाचा म्हणजे उभ्या आणि आडव्या आक्षावर त्याने केलेल्या लढाया, मिळवलेले विजय आणि इ.स. यावरून आपणास काही महत्वाचे आलेख पाहावयास मिळतात. या आलेखाचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ऐतिहासिक घटनांचे दोन तीन प्रवाह एकाच वेळी दाखवता येतात. ऐतिहासिक आलेख दाखवताना काही महत्वाच्या मोष्टी लक्षात ठेवाव्या लागतात.

"इतिहासाच्या शिक्षकाने चार पाच राजांच्या सत्तांचे एकत्रीकरण एकाच आलेखात करू नये." १३

त्यामुळे मूळ हेतू नष्ट होतो. कालपटामध्ये सर्व इ.स.न ची गती न करता महत्वाची आलेख घेता येतात. या आलेखा मार्फत अनेक घटना वर्गात स्पष्ट करता येतात. उदा. शिवाजीची आग-याहून सुटका, अफजलखानाचा वध, शिवाजीचा राज्याभिषेक, शालिवाहन याची उदाहरणे वर्गात देता येतात.

आलेख व कालपटामार्फत रखाद्या राजाची सुरवातीपासून व शेवटपर्यन्त त्यांच्या प्रगतीचे मोजमाप करता येते.

■ मोगल मराठे व इंग्रज यांच्या कारकिर्दीचा आलेख पहा.

(आलेख क्र. ३.१)

घ) प्राचीन मुद्रा:-

मुद्रांचा इतिहास अध्यापनात उपयोग केला जातो. प्राथमिक पातळीवर या शैक्षणिक साधनाचा प्रत्यक्ष वापर केल्यास विद्यार्थ्यांना घटक चांगल्या प्रकारे समजतो. प्राथमिक पातळीवरील विद्यार्थ्यांची बौद्धिक क्षमता कमी असते. प्राचीन काळातील विविध अवशोषाचे संग्रह करून मुलांना दाखविणे आवश्यक आहे. या संदर्भात श्री. बोकील स्पष्ट करतात,

"प्राचीन काळातील मानव आणि वर्तमान काळातील मानव यात कसा फरक आहे हे मुलांना समजते. उदा. प्राचीन काळातील मानवाचे अन्न, वस्त्र त्यांची हत्यारे, नाणी, अक्षरे, भांडी, खेळणी, मूर्ती, त्या काळामध्ये मानव कोणाच्या प्राण्यांचा उपयोग करत होता याची कल्पना येते." १४

या शैक्षणिक साधनांचा उपयोग इयत्ता पाचवी ते सातवीच्या वर्गासाठी करता येतो. प्राचीन काळातील वस्तू मुलांना दाखवून अध्यापन करता येते. प्राचीन मुद्रा [आकृती क्र. ३.२ मध्ये पहा.]

३. [इ] इतिहासाचा शिक्षक:-

क) प्रास्ताविक:-

या प्रकरणात इतिहासाच्या शिक्षकास आवश्यक असणारे गुण, अध्यापनातील शिक्षकाची भूमिका, इतिहासाचे विषयज्ञान इ. बाबींचे विवेचन केले आहे.

अध्यापन ही एक कला आहे असे जर म्हटले तर अध्यापक हा एक कलावंत आहे हे आपणास मान्य करावे लागेल. या दृष्टीने सामान्यतः प्रत्येक अध्यापकांना मग तो कोणाच्याही विषयाचा असो. कलावंत म्हणावयास हरकत नाही.

शिक्षकाने शिक्षकाबरोबर मार्गदर्शन करण्याचीही आवश्यकता असते. मुलांचा व्यक्ती विकास आणि त्याचे चारित्र्य संवर्धन करण्यासाठी

त्याचा बौद्धिक, भावनिक व सामाजिक विकास करावयाचा असतो त्यासाठी शिक्षकाला मार्गदर्शन करणे आवश्यक असते.

इतिहासाच्या शिक्षकाजवळ भरपूर ज्ञान असले पाहिजे. केवळ विषयाचेच नव्हे तर त्याच्या विषयाशी सल्लग्न असलेल्या सर्व विषयाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे.

डॉ. एस्. के. कोचर यांच्या मते -

"शिक्षकाचे ज्ञान असे असावे की प्राथमिक वर्गापासून ते उच्च वर्गापर्यन्तचा विषय त्याला शिकवता आला पाहिजे त्या बरोबरच मानवी इतिहासाचा सुधदा त्याने अभ्यास केला पाहिजे." १५

३ [ख] इतिहास अध्यापकाच्या अंगचे गुण:-

१. इतिहास शिक्षकाचा वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन असावा.

इतिहास शिक्षकाने आपल्या अध्यापनात कथन पध्दतीवर अधिक भर द्यावा. कारण मुलांना इतिहासाचे पूर्वेकन असत नाही. मुलांना प्रश्न विचारून त्यांच्याकडून पूर्वेकन काढून घेणे हे तितकते बरोबर वाटत नाही. कारण विद्यार्थी इतिहासाशी अपरिचित असतात. उदा. गौतमबुध्द, सम्राट अशोक, अकबर, शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, महात्मा गांधी, डॉ. आंबेडकर इत्यादी थोर पुरुषांच्या इतिहासाचे पूर्वेकन मुलांना असत नाही. गोष्टीस्थाने त्यांचे चरित्र सागावे. मात्र चरित्र सांगत अस्तांना त्याने आपला दृष्टिकोन पूर्णपणे वस्तुनिष्ठ ठेवावा. शिक्षकाने आपल्या कथनात अतिरंजितपणा, अतिशयोक्ती, तिरस्कार किंवा व्देष टाळावा.

काही शिक्षक रखादा ऐतिहासिक व्यक्तीची माहिती सांगताना मुलांच्या मनामध्ये तिरस्कार निर्माण होईल असे कथन करतात. तर काही शिक्षक आपल्या आवडत्या ऐतिहासिक व्यक्तीविषयी मुलांच्या मनामध्ये जिह्वाबा निर्माण होईल असे कथन करतात. हे शोधणिकदृष्ट्या पूर्णपणे चुकीचे आहे. ही प्रवृत्ती शिक्षकांनी टाळावी. श्री. ढिंगळे लिहितात,

"एखादी असत्य घटना शंभर वेळा मुलांना सांगितली की
एकशे एकव्या वेळी हेच असत्य मुलांना सत्य वाटू लागते.
म्हण असले असत्ये प्रश्न करूनही पुसली जात नाहीत.
इतिहास शिक्षकाने ही वृत्ती टाळावी." १६

(१) इतिहास विषयाचे सखोल ज्ञान असावे.

यशास्वी अध्यापनाचा पाया म्हणजे विषयाचे सखोल ज्ञान असले पाहिजे. विषय ज्ञान आणि अध्यापन पध्दती यांचा समतोल राखण्याकडे इतिहास शिक्षकाने लक्ष देणे आवश्यक आहे.

एखादा घटक वर्गात शिकवताना शिक्षकाने हे लक्षात ठेवणे पाहिजे की, विषयाचे ज्ञान हे पाठाचा प्राण असतो. तर अध्यापन पध्दती ही पाठाचे शरीर असते. वर्गात दोन प्रकारचे विद्यार्थी असतात काही विद्यार्थी हुषार असतात. काही मंद बुद्धीचे असतात. अशा दोन्ही विद्यार्थ्यांना समजून सांगण्या इतके ज्ञान शिक्षकाजवळ असावे.

(३) संग्रहवृत्ती असावी:-

इतिहास शिक्षकांच्या अंगी संग्रह करण्याची वृत्ती असावी. ऐतिहासिक साधन सामुग्री जमा करण्याचा छंद असावा. उदा. चित्रे, वर्तमान पत्रातील कात्रणे, नकाशे यांचा संग्रह करण्याची वृत्ती असावी. तसेच निरनिराळ्या कालखंडातील नाण्यांचा संग्रह करण्याची वृत्ती असावी.

प्राचीन काळातील ऐतिहासिक अवशेषांचे जतन करणे व दुर्मिळ ऐतिहासिक अवशेषांचे कागदपत्रांचे संग्रह करणे हे इतिहास शिक्षकांचे अत्यंत महत्त्वाचे अंम आहे.

इतिहास शिक्षकाने सर्व देशाचा इतिहास, धर्माचा इतिहास व समाजाचा इतिहास सतत अभ्यासित्वा पाहिजे. अर्थात तो जन्मभर विद्यार्थी असला पाहिजे.

काळाच्या ओघात तुटलेले ऐतिहासिक दुवे याची जुळवा जुळव करून कालखंड आणि तर्कशक्ती यांचा अर्थ लावून अखंड साखळी तयार करण्याचे काम इतिहास शिक्षकाने केले पाहिजे. डॉ. आश्विकरांच्या मते,

"खाद्या ऐतिहासिक घटनेचा गढालेला दुवा सापडे पर्यन्त इतिहासकाराने अथवा संशोधकाने आपल्या कल्पनाशक्तीचा व प्रतिमेचा उपयोग करून घ्यावा व असलेल्या ऐतिहासिक दुव्याची साखळी जोडावी." १७

[५] प्रभावी व्यक्तिमत्त्व असावे :-

शिक्षक हा सामान्य असला तरी त्याचे व्यक्तिमत्त्व प्रभावी असावे. तो ध्येयवादी असला पाहिजे. मुलामध्ये तो स्वतः रमला पाहिजे. मुलांना उत्साहित करून आपले अध्यापन केले पाहिजे. लोहचुंबक ज्याप्रमाणे लोखंडाला आकर्षित करते त्याप्रमाणे शिक्षकाच्या ज्ञानामुळे मुले आकर्षित झाली पाहिजेत.

निकोप शारीरकटी, निर्व्यसनी साधी राहाणी, उच्च विचार प्रणाली, उत्तुंग कल्पकता इत्यादी गुणा त्याच्या ठिकाणी असले पाहिजेत. शाळेतील सांस्कृतिक कार्यक्रमाचा कणा म्हणजे प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा इतिहासाचा शिक्षकच असू शकतो.

[६] विविध अध्यापन पध्दतीचे ज्ञान असावे :-

इतिहासाच्या शिक्षकाला विविध अध्यापनाच्या पध्दतीचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. प्राथमिक व माध्यमिक पातळीवर विविध अध्यापन पध्दतीचा वापर करावा लागतो. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार अनेक पध्दतीचा वापर करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे अध्यापकाला अनेक पध्दतीची माहिती असणे आवश्यक आहे.

शिक्षकाने वर्गात अध्यापन करताना हे सक्षात ठेवले पाहिजे की, प्रशिक्षण काळातील सर्वच बाबी अध्यापनाच्या पध्दती प्रत्यक्ष शाळेत वापरता येत नाहीत. आपल्या तारतम्यभावाने अध्यापन पध्दतीचा वापर करावा.

म्हणून अध्यापन पध्दती ही साधन आहे. साध्य नव्हे याची जाणीव आसावी. स्वतःच्या अनुभवातून अध्यापन पध्दती तयार करावी. अध्यापकांनी सकाच पध्दतीचा वापर करू नये. आवश्यक त्या ठिकाणी कथन आणि प्रश्न पध्दतीचा वापर करावा.

(७) जिव्हाळा आणि प्रेम असावे:-

इतिहास अध्यापनात इतिहास शिक्षकाची जबाबदारी अत्यंत महत्त्वाची आहे. कारण इतिहास या विषयाचे स्वल्प मुळातच नीरस आणि कंटाळवाणे आहे. पूर्वी घडलेल्या घटना मध्ये मुलांचे मन सहजा सहजी रमत नाही. पूर्वी घडलेल्या लढाया, कट, कारस्थाने, सहनामे इत्यादी घटनांमध्ये मुले समरस होवू शकत नाहीत. म्हणून विद्यार्थ्यांना गोडी लावण्यासाठी प्रेम आणि जिव्हाळा असला पाहिजे.

इतिहासांमध्ये गोडी निर्माण करण्यासाठी नवीन पध्दतीचे ज्ञान, अध्यापनाची उददिष्टे, आधुनिक शैक्षणिक साधनांचा वापर यांचे ज्ञान असले पाहिजे.

इतिहास अध्यापकाजवळ केवळ सखोल ज्ञान असून भागणार नाही, तर जिव्हाळा आणि प्रेम, निष्ठा असणे आवश्यक आहे.

ग) इतिहास शिक्षकाची सामाजिक बांधिलकी:-

शिक्षक ज्या ठिकाणी सेवा करत असेल त्या गावी अथवा आसपासच्या गावी हिंदूंची मंदिरे, मुस्लिमांच्या मज्जीदी अशी अनेक ऐतिहासिक जुनी स्थळे असतात. याशिवाय अनेक महत्त्वाचे जुने अवशेष असतात. परंतु काही कारणावळीत हिंदू मुस्लिमात झगडे होऊन मंदिरांची व मज्जीदींची

नासधूस केली जाते. अशा वेळी दोन्ही जमातीतील लोकांना समजावून सांगून ऐतिहासिक अवशेषांचे जतन करण्याचा प्रयत्न करावा. ही शिक्षकाची महत्त्वाची जबाबदारी आहे.

लोकसंख्या समस्येवर निर्बन्ध घालण्यासाठी शिक्षण क्षेत्राचा उपयोग करता येतो. शिक्षकाने लोकसंख्यावर आळा घालण्यासाठी छोटे कुटुंब सुखी कसे असते, त्या कुटुंबातील मुलांच्या गरजा कशा सुलभतेने पार पाडता येतात याची जाणीव कुटुंब नियोजनातून केल्ये घावी. अशा प्रकारची जाणीव मुलांमध्ये, समाजांमध्ये व परिसरांमध्ये पटवून सांगावी. राष्ट्रीय व सामाजिक कार्याला हातभार लावण्याची महत्त्वाची जबाबदारी इतिहास शिक्षकाचीही आहे.

समाजातील अंधश्रद्धा दूर करणे. समाजात अनेक अंधश्रद्धा पसरत असतात. त्यामुळे समाजाची शैक्षणिक दृष्ट्या आणि वैचारिक दृष्ट्या अधोगती होत असते. त्यापासून लोकांना मुक्त करण्याचे काम शिक्षक करू शकतो. खेड्यांमध्ये आजारी माणसांना देवासमोर उभे करणे. त्यांच्यावर मंत्र जपणे. खेड्यात देवदासी सोडणे. अनेक प्रकारच्या हत्यांपासून दूर करावे.

वाईट स्टी, परंपरा या सदरात समाजातील विषमता, उच्च नीच जातीच्या कल्पना, धर्माधर्मातील मतभेद यांचा अंतर्भाव होतो. या स्टी परंपरेने चालत आलेल्या आहेत. तेंव्हा अशा वेळी शिक्षकाने समाजात घर केल्ये बसलेल्या जातीभेदाचे अथवा धर्मभेदाचे उच्चाटन करण्यासाठी सर्व धर्म कसे श्रेष्ठ आहेत, जातीभेदांमुळे देशाचे आणि समाजाचे कसे नुकसान होत आहे हे पटवून सांगावे.

सामाजिक वनीकरण ही शिक्षकाची सामाजिक जबाबदारी ठरते. वनीकरणामुळे पर्यावरणातील समतोल राखता येतो. याची जाणीव केल्ये घावी. मोठ मोठ्या जंगल तोडीमुळे अवर्षण आणि दुष्काळ याचे दुष्परिणाम समजावून सांगून जंगल तोड थांबवण्याचा प्रयत्न करावा.

शिक्षकाने आपल्या विद्यार्थ्यांना व नागरिकांना देशाविषयी प्रेम वाटावे असे धडे घावेत. जेणे करून हा देश माझा, मी या देशाचा आहे. मी कोणाच्या जातीचा नाही. देशातील सर्व जाती धर्मचे लोक माझे बांधव आहेत ही भावना निर्माण करण्याचे काम शिक्षकांवर आहे.

३ [ई] सारांश:

संशोधकाने या प्रकरणात इतिहास अध्यापनाच्या विविध पध्दती शैक्षणिक साधने व इतिहासाचा शिक्षक याबद्दल चर्चा केली आहे.

इतिहासाचे अध्यापन यशस्वी करण्यासाठी शिक्षकाला इतिहास अध्यापनाच्या विविध पध्दती, इतिहासाची शैक्षणिक साधने व इतिहासाच्या शिक्षकाच्या अंगी कोणते गुण असणे आवश्यक आहे याची जाणीव असणे आवश्यक आहे.

इतिहासाच्या अध्यापनामध्ये विविधता आणण्यासाठी, इतिहासाची शैक्षणिक साधने, अध्यापनाच्या पध्दती व इतिहासाचा शिक्षक होण्यासाठी कोणाच्या गुणांची आवश्यकता असते याचा विचार केला आहे.

कारण इतिहासाचे अध्यापन कंटाळवाणे होवू नये. पूर्वी घडलेल्या घटनांमध्ये विद्यार्थ्यांचे मन रमावे, त्यासाठी अध्यापनात या सर्व बाबींचा वापर करणे आवश्यक आहे.

पुढील प्रकरणात [प्रकरण ४ ये] शिक्षक व मुख्याध्यापक यांच्या मार्फत मिळविलेल्या माहितीचे विश्लेषण व विशदीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. न.रा. पारतन्वीत व : इतिहासाचे अध्यापन, पुणे :
य.ज. धारकर
आवृत्ती पहिली,
पुणे विहंगम प्रकाशन, १९७१ पृष्ठ ५९.
२. श्री.मा. पत्की : इतिहासाचे अध्यापन पध्दती व तंत्र
मिर्सीद प्रकाशन, औरंगाबाद
१९८० पृष्ठ १२९.
३. कृ.द. बेदरकर : इतिहासाच्या अध्यापनाच्या द्वा
आवृत्ती दुसरी, पुणे. पृष्ठ ७६.
४. श्री.मा. पत्की : इतिहासाचे अध्यापन पध्दती व तंत्र
मिर्सीद प्रकाशन, औरंगाबाद
१९८०, पृष्ठ १३७.
५. श्री.मा. पत्की : इतिहासाचे अध्यापन पध्दती व तंत्र
मिर्सीद प्रकाशन, औरंगाबाद
१९८०, पृष्ठ १५३.
६. डॉ. दा. चितळे : इतिहास कला शिक्षणाचा आवृत्ती दुसरी,
पुणे. विद्यार्थी मंडळ प्रकाशन, १९७१.
पृष्ठ २३.
७. प्राथमिक शिक्षण : स्त्रीत/ये/पुन/पुन १९३३ अंक,
मासिक
पृष्ठ २०.

८. वि.पा. बोकील : इतिहासाचे शिष्टम
आवृत्ती पहिली, पुणे. चित्र शाळा प्रकाशन
१९५७, पृष्ठ ५५.
९. सं.भा. निरंतर : इतिहासाचे अध्यापन, पुणे.
आवृत्ती पहिली, विहंगम प्रकाशन,
१९७१, पृष्ठ १०.
१०. न.रा. पारतन्त्रि व : इतिहासाचे अध्यापन, पुणे.
य.क. पारकर
आवृत्ती पहिली, पुणे. विहंगम प्रकाशन,
पृष्ठ ७७.
११. सं.दा. धिडे : इतिहास कसा शिकवावा
आवृत्ती दुसरी, पुणे.
विद्यार्थी ग्रंथ प्रकाशन, १९७१, पृष्ठ ८५.
१२. रा.वि. ओतुरकर : भारताचा सांस्कृतिक इतिहास
विहंगम प्रकाशन, पुणे. आवृत्ती दुसरी,
पृष्ठ ३५.
१३. वि.पा. बोकील : इतिहासाचे अध्यापन पुणे.
आवृत्ती पहिली, चित्र शाळा प्रकाशन,
१९५७, पृष्ठ १०७.
१४. वि.पा. बोकील : इतिहासाचे अध्यापन पुणे.
आवृत्ती पहिली, चित्र शाळा प्रकाशन,
१९५७, पृष्ठ ११७.

15. S.K. Kocchar : Teaching of History
English Edition, Page No. 178
१६. श्री.मा. ठिगळे : इतिहासाचे अध्यापनाचे विद्या
पुणे. विद्वत् प्रकाशन. आगुत्ती तितरी,
पुणे. पृष्ठ २७.
१७. डॉ. बी.आर.
अपेडकर : अस्पृश्य मुढये कोण होते
मराठी भाषांतर, आगुत्ती दुतरी,
मा.फ. गाजरे, पृष्ठ १३,१४.